

ВІДГУК
офіційного опонента
доктора політичних наук, професора Фісуна Олександра Анатолійовича
на дисертацію Ключковича Анатолія Юрійовича
«Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку
в Словацькій Республіці»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук
за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси

Суперечливий розвиток демократичних трансформацій у посткомуністичному регіоні Центральної та Східної Європи та пострадянській Євразії стали вагомим викликом домінуючим теоріям демократизації, спонукали до багатомірної ревізії її основних постулатів та теоретичних підвалин. Формування «неліберальних демократій» у Польщі та Угорщині, підйом популізму та привід реверсивної хвилі зворотної де-демократизації, локомотивом яких став регіон ЦСЄ, привертає особливу увагу до тематичного фокуса дисертаційного дослідження А.Ю. Ключковича – комплексного аналізу еволюції моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці у 1989-2019 рр. – та робить це дослідження вельми актуальним.

Реалізоване дисертаційне дослідження набуває особливої ваги також у контексті сучасних викликів української політичної системи, які структурно відбивають дилеми словацького політичного розвитку доби незалежності: коливання між елементами авторитаризму та демократії, іманентної гібридності політичних інститутів та процесів, необхідності консолідації демократії, загрози формування режиму особистої влади султаністського типу, дебатів щодо швидкості процесів європейської інтеграції та відносин з РФ, циклічного переформатування партійної системи, домінування патримоніальної політичної культури, патронажу і клієнтелізму, сталість тіньових зв'язків неформального типу між політичними гравцями та бізнесом, впливу корупції та мафіозних кланів на політичний процес, кризи класичних політичних партій та підйому політичного популізму та антисистемних політичних проєктів, активної ролі громадянського суспільства в демократизації країни та в стримуванні авторитарних тенденцій, низки реформ системи публічного управління, місцевого самоврядування та децентралізації, експериментів з модифікацією електоральної системи та владно-конституційної модернізації розподілу влади у трикутнику поміж президентом, парламентом та урядом. Словацький досвід розв'язання кризових питань може бути вельми актуальним для України, особливо для вибору оптимальної стратегії та тактики політичних реформ та комплексної модернізації країни у контексті європейського вибору.

Дисертація виконана відповідно до тематики роботи кафедри теорії та історії політичної науки філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка у рамках комплексної науково-дослідної теми

«Політичні аспекти безпеки особи в контексті формування нових регіональних систем безпеки: індикатори та інституційні принципи й механізми гарантування» (№ 0117U001398) (с. 30).

Формулювання предмета та об'єкта дослідження, визначення мети та завдань відповідають паспорту наукової спеціальності. Новизна дисертаційної роботи полягає перш за все у тому, що представлена дисертація є першим в Україні комплексним аналізом проблеми еволюції моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці. Особливу увагу привертає запропонований концептуальний підхід до поетапного аналізу суспільно-політичних змін і трансформаційних процесів у Словаччині крізь призму впливу структурних і процедурних чинників, взаємозалежності структури та динаміки перетворень, результативності демократичних реформ і варіативності їхніх наслідків, співвідношення універсальних закономірностей і національних особливостей посткомуністичного розвитку (с. 33). На цій основі вдало сформульовані процесуальні характеристики суспільно-політичного розвитку Словацької Республіки: 1) еволюційність (від комуністичного посттоталітаризму до консолідованої демократії); 2) нелінійність траєкторії транзиту (нетривала гібридизація політичного режиму); 4) чотиривимірність вертикальної структури трансформації (розбудова політичної демократії, ринкової економіки, національної державності, політичної нації); 5) «навздогінний» характер модернізації; 6) європоспрямованість курсу розвитку (с. 33).

Цікавим є й запропонований автором процесуально-структурний аналіз демократичних трансформацій на партійному, державно-владному, громадському, політико-культурному рівнях через виділення 4 етапів: 1) демонтаж комуністичного режиму та багаторівнева демократизація 1989-1992 рр. за моделлю «навздогінної модернізації», яка в умовах патримоніальної політичної культури призвела до кризи політичних інститутів та загрози для демократичного розвитку; 2) гібридизація політичного режиму 1993-1998 рр. на основі формування режиму особистої влади та системи змагального авторитаризму, які черпали своє живлення на «патримоніальному» політичному, владно-інституційному та соціокультурному рівнях; 3) консолідація демократії 1999-2004 рр. на основі реалізації консенсусу політичних еліт щодо проактивної стратегії реалізації євроінтеграційного курсу, модернізації державно-владної системи, інституціоналізації демократичних правил політичної конкуренції, зниження впливу неформальних практик, ізоляції антисистемної опозиції; 4) стабілізація словацької моделі консолідованої демократії 2005-2019 рр. у контексті вдосконалення її здатності реагувати на виклики демократії з боку антисистемних і популістських

політичних рухів та тенденцій поширення «неліберальних демократій» у регіоні ЦСЄ.

Важливим доробком автора є аналіз системних труднощів у функціонуванні моделі консолідованої демократії в сучасній Словаччині через суперечності між її процесуальними та структурними складовими: з одного боку, «відносно швидка та успішна «навздогінна» політико-інституційна модернізація сприяла конституційно-правовій консолідації» та створила умови для інтегрованості всіх ключових акторів у демократичну систему, а з другого боку, «інтенсивність і результативність політико-інституційних перетворень пригальмовували конфліктність, амбівалентність і довготривалість змін на рівні політичної культури суспільства, що позначилося на ступені інституціоналізації демократичних механізмів, спричинило невідповідність між формальним і реальним функціонуванням політичних інститутів, посилило недовіру громадян до владних структур і системних партій, загострило соціополітичні поділи, створюючи ризики для подальшого демократичного розвитку країни» (с. 35). У цьому контексті важливим є висновок автора, що подолання гібридного політичного режиму у Словаччині відбувалось через підвищення ролі президента як важливого елемента системи стримувань та противаг, оскільки «в умовах парламентської системи правління і гібридного політичного режиму президент здатен дієвим чином протистояти «прем'єрському абсолютизму» та концентрації влади у руках парламентсько-урядової коаліції, спираючись на підтримку політичної опозиції, громадянського суспільства та незалежну позицію інститутів, включених у механізм розподілу державної влади (насамперед судової системи)» (с. 34).

Окремою сильною стороною представленої роботи є методологічна база дослідження, а саме інтегративна схема аналізу із використанням як транзитологічного інструментарію, так і альтернативних методологічних підходів (неоінституціональний, соціетальний, партологічний). Автор, ретельно аналізуючи окремі виміри еволюції моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці, використовує різноманітний дослідницький арсенал, який забезпечує обґрунтованість зроблених у роботі узагальнень.

Структура дисертації А.Ю. Ключковича відповідає меті, завданням дослідження та виглядає доволі вдалою.

У першому розділі дисертації, присвяченому стану наукової розробки проблематики дослідження еволюції моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці. Розглядаючи історіографію проблеми, автор доходить висновків, що «українській політології бракує комплексного погляду на процес демократизації в Словаччині (від краху комуністичного режиму до стабілізації моделі консолідованої демократії), а також осмислення її національних особливостей у трансформаційному контексті посткомуністичних країн ЦСЄ»

(с. 47). Зазначаючи, що стан наукового вивчення проблеми не можна вважати достатнім, автор окреслює проблемні питання суспільно-політичного розвитку Словаччини, які потребують з'ясування у процесі дисертаційного дослідження, зіставлення структури та динаміки трансформаційних процесів; з'ясування транзитивних закономірностей і національних особливостей трансформації; аналіз відтворення демократичних практик і впливу неформальних інститутів; співвідношення процедурних і соціально-структурних чинників на різних етапах розвитку; аналіз стабільності електоральних правил і функціональності парламентаризму; простеження залежності між актуальними соціополітичними розмежуваннями та партійною конкуренцією; пошук балансу між соціальними очікуваннями та результатами демократичних перетворень (с. 61).

Другий розділ представленої роботи присвячений розгляду теоретико-методологічних засад дослідження еволюції моделі суспільно-політичного розвитку. Особлива увага приділена еволюції транзитологічних концепцій Д. Растоу, А. Пшеворського, Х. Лінца, А. Степана, Г. О'Доннелла, Ф. Шміттєра, Т.Л. Карл, З. Бжезинського, С. Хантінгтона, Т. Карозерса, яка засвідчила неможливість швидкого і механічного перенесення західних моделей суспільно-політичного розвитку на посткомуністичний ґрунт та схематичність і телеологічність базових положень класичної транзитології. Автор вдало зосереджується на аналізі напівдемократичних моделей (посттоталітаризму, гібридного режиму, змагального авторитаризму, дефектної демократії) Л. Даймонда, Ф. Закарія, В. Меркеля та А. Круассана, Х. Лінца та А. Степана, Г. О'Доннелла, Ф. Шміттєра, С. Левіцкі та Л. А. Вея, специфіки процесів консолідації демократії та «квадротранзиту» («четверного переходу»), взаємовідносин структурного та процедурного підходів і можливостей їх синтезу, теорій соціально-політичних розмежувань, інституційного дизайну та вибору оптимальної форми правління, взаємодії формальних та неформальних інститутів, емпіричних методик аналізу рівня демократичного розвитку (у т.ч. формалізованих методик індексування рівня демократичного розвитку). Спираючись на доробок нового інституціоналізму, автор вдало робить висновок про те, що «неформальні інститути деструктивного типу (корупція, патрон-клієнтелізм, непотизм, клановість) становлять небезпеку для поступального розвитку перехідних суспільств», а Словаччина є характерним прикладом «неформальної інституціалізації» на основі родинної (патримоніальної) моделі, яка значно ускладнила консолідацію демократії в цієї країні (с. 102-103).

Проблематика третього розділу роботи пов'язана зі здійсненням аналізу системної трансформації Словаччини в федеральний період демократичного транзиту на початку 1990-их рр. та розпаду ЧСФР. Автор робить такий висновок: «демократичний і авторитарний досвід словаків у першій половині

XX століття, запізнілий характер модернізації та слабе проникнення ліберальних ідей, вплив екзогенних акторів і стратегія «пристосування» національної еліти, політика патерналізму та «м'якої нормалізації» за часів комунізму» призвели до того, що попри цілком демократичний процес мирного розділу ЧСФР та «наздоганяючої модернізації, шлях Словаччини до ліберальної демократії виявився дещо тривалішим і складнішим, ніж у Чехії (с. 199-200).

У четвертому розділі дослідження проаналізовано протистояння авторитарних і демократичних тенденцій розвитку Словаччини в умовах гібридного політичного режиму 1993-1998 рр. Основна увага привернута до діяльності парламентсько-урядової коаліції на чолі з прем'єр-міністром В. Мечіаром та феномена «мечіаризму» – словацької модифікації гібридного режиму з елементами особистої влади напівавторитарного типу («прем'єрського абсолютизму» султаністського типу), економічного патерналізму, наступу на громадянське суспільство і ЗМІ та націонал-популістської мобілізації електорату. Генезу цієї моделі автор пов'язує із наслідками «четверного переходу» («квадротранзиту»), тобто, одночасної розбудови демократії, ринкової економіки, нації та держави в умовах домінування неформальних інститутів («неформальної інституціоналізації») та патримоніальної політичної культури, що стимулювала розвиток патронажно-клієнтарних відносин, а також історичної слабкості ліберально-демократичних традицій Словаччини та наявності досвіду розбудови недемократичних режимів. Автор робить дуже важливий висновок, що «словацьку траєкторію розвитку в цей період можна співвідносити з інституційною логікою неопатримоніального синтезу в пострадянських режимах (зокрема в Україні), за умов якого йде поєднання демократичного фасаду з неопатримоніальною внутрішньою логікою його функціонування» (с. 236). Загальну модель політичної системи «мечіаризму» можна описати як різновид «змагального авторитаризму» Л. Вея і С. Левіцкі, при якому формальні демократичні інститути співіснують із закулісними практиками, що широко використовуються для здобуття і здійснення влади (с. 259).

У п'ятому розділі аналізується вдосконалення моделі суспільно-політичного розвитку в умовах консолідації демократії в Словаччині в період 1998-2004 рр. на основі консенсусу політичних еліт щодо європейської та євроатлантичної інтеграції й вступу до ЄС та НАТО. Важливим аспектом консолідації демократичних інститутів став процес політико-владної та конституційно-правової модернізації 1999-2001 рр., основними елементами якої були: 1) посилення незалежності судової гілки влади, 2) реформування пропорційної виборчої системи із єдиним багатомандатним виборчим округом через запровадження диференційного бар'єра для партій та політичних блоків і

преференційного голосування, 3) перехід від парламентської до напівпрезидентської системи правління (згідно з класифікацією Р. Елгі) через впровадження прямих виборів президента, що удосконалило систему стримувань та противаг в трикутнику президент-уряд-парламент та стабілізувало політичну систему Словаччини, 4) реформа системи публічного управління та широкомасштабний процес реальної децентралізації. Автор детально аналізує нову, більш конструктивну, модель взаємовідносин між державою та громадянським суспільством після 1998 р., а також зміни у політичній культурі, суспільних настроях та ціннісних орієнтаціях. Наприкінці розділу автор робить висновок, що Словаччина «завершила демократичний транзит і досягла стадії «негативної» консолідації, в межах якої конституційно-правовими та політичними засобами було усунуто демократичні «дефіцити» та ризики, посилено стабільність владних інститутів» та послаблений вплив антидемократичних, антисистемних сил (с. 325).

У шостому розділі аналізуються проблеми та тенденції суспільно-політичного розвитку Словаччини після 2004 р.: партійно-політичні процеси та в контексті парламентських виборів 2006-2016 рр., політико-інституційні проблеми організації державної влади, сучасний розвиток взаємовідносин держави та громадського сектора, особливості політичної свідомості та політичної партиципації громадян у контексті викликів сьогодення. Важливі результати досягнути у дослідженні стійкості партійних коаліцій у парламентсько-урядовій системі, структурування партійно-політичного простору крізь призму еволюції соціально-політичних розмежувань, специфіки словацької моделі пропорційної електоральної системи, функціонування системи прямої демократії та референдумів, ідеологічної асиметрії партійної системи та появи нових популістських партій і «протестних» політичних проектів, що мало наслідком розпад структурного ядра, нестабільність, деконцентрація та фрагментація партійної системи (див. авторський розрахунок зростання показників індексу ефективної кількості парламентських партій та зниження індексу агрегації партійної системи до рівня «поляризованого плюралізму» згідно з класифікацією Дж. Сарторі у табл. 6.6, с. 349). Важливим доробком автора є оригінальне виділення 6 етапів розвитку партійної системи Словаччини: 1) початкової багатопартійності (1990-1992 рр.), 2) двополярної партійної системи з домінуючою партією у правій частині спектра (1992-1998 рр.), 3) двоблокової плюралізованої партійної системи (1998-2002 рр.), 4) стандартизації політичної сцени та формування двоцентрової партійної системи (2002-2010 рр.), 5) двоцентрової партійної системи з домінуючою партією у лівій частині спектра (2010-2016 рр.), 6) плюралізованої партійної системи з домінуючою партією в лівій частині спектра після 2016 р. Автор робить висновок, що після 2004 р. словацька модель суспільно-політичного розвитку

перейшла в довгострокову фазу «позитивної» консолідації демократії, яка, «поряд зі стабілізацією демократичних інститутів та оптимізацією функціонування органів державної влади, передбачає утвердження в суспільстві ліберальних принципів і орієнтацій, досягнення ціннісного консенсусу між елітами та масами», але ця стадія «залишається й надалі незавершеною», більш того, деструктивні тенденції розвитку партійної системи та парламентсько-президентської моделі, як і «неформальна інституціоналізація» тіньових зв'язків політики та бізнесу «створює ризики для стабільного функціонування механізмів парламентської демократії на сучасному етапі» та «підриває довіру громадян до владних інститутів» (с. 418-419).

Представлене дисертаційне дослідження є цілком переконливим результатом самостійного наукового пошуку, оригінальним із точки зору отриманих результатів, актуальним щодо його практичної значущості та таким, що закладає теоретичні підвалини для нового напрямку порівняльних політологічних досліджень. Основні положення роботи пройшли якісну наукову та практичну апробацію й відбиті у публікаціях автора.

Наукова та практична затребуваність результатів роботи А.Ю. Ключковича підтверджується можливістю їх використання в подальших дослідженнях політичних інститутів і політичних систем регіону Центральної та Східної Європи та пострадянської Євразії. Матеріали й висновки дисертації можуть допомогти в напрацюванні навчальних курсів з порівняльної політології, порівняльного політичного аналізу країн ЦСЄ, демократичних трансформацій, партології, країнознавства та регіональних студій. Низку положень і висновків дисертації можуть використати вітчизняні політики, науковці, аби краще зрозуміти сутність політичних процесів у Словацькій Республіці, для стратегічного прогнозування динаміки політичної ситуації в країні та розробки ефективної зовнішньополітичної стратегії відносин між Україною та Словаччиною.

Основні положення дисертації викладені в авторефераті. За результатами дисертаційного дослідження автором опубліковано 73 наукові праці, зокрема 1 одноосібна монографія, 2 колективні монографії, 1 навчальний посібник, 23 статті у вітчизняних фахових виданнях з політичних наук, 6 статей у закордонних наукових періодичних виданнях, 13 статей в інших вітчизняних і закордонних виданнях, 27 тез доповідей на міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях. В опублікованих працях висвітлені основні наукові положення дисертації, що становлять наукову новизну і винесені на захист. Всі результати дослідження, викладені у дисертації, отримано автором особисто.

Оформлення дисертації й автореферату здійснено з дотриманням відповідних вимог до такого роду робіт. Аналіз змісту автореферату та дисертації підтверджує ідентичність структури, логіки викладання матеріалу,

відповідність основних положень та висновків за розділами. Зміст автореферату повністю відбиває основні положення, висновки та узагальнення, що містить дисертаційне дослідження.

Не ставлячи під сумнів наукову та практичну важливість основних положень дисертаційного дослідження, водночас не буде зайвим звернути увагу автора на певні зауваження.

По-перше, потребує подальшої розробки та уточнення каузальна модель взаємозв'язку структурних і процедурних, екзогенних та ендогенних факторів у динаміці політичного режиму Словаччини. З тексту дисертації не зовсім зрозуміло, які фактори виступають причиною, а які є наслідком того чи іншого результату політико-режимних трансформацій на різних етапах політичної еволюції Словаччини. Наприклад, чи була об'єктивно «запрограмована» політична модель «мечіаризму» та гібридизація політичного режиму у 1993-1998 рр. рівнем специфічного соціально-економічного розвитку у рамках Чехословаччини, рівнем політичної культури, загальним периферійним статусом країні стосовно «імперських» центрів (Будапешта, Відня, Москви, Праги), чи вона виникла як наслідок конкретної конфігурації політичних сил та вибору політичних еліт в умовах «неформальної інституціоналізації»? Чи була би так успішна «негативна» консолідація демократичного режиму у 1998-2004 рр., якби вона відбувалась лише на базі ендогенних чинників (тиску громадянського суспільства), тобто, якби умовно «прибрати» зовнішній (екзогенний) вплив ЄС? Чи вистачало би потенціалу парламентської форми правління для стримування авторитарних тенденцій, чи вона їх, навпаки, лише підсилювала, як свідчить досвід розвитку парламентських демократій Європи у міжвоєнні роки? А Словаччина (без «зовнішнього» впливу ЄС) в умовах ринкових реформ та приватизації розвивалась б за моделлю Білорусі (султаністська модель Лукашенко) або України (олігархічний плюралізм Кучми)? Так само, яка природа підйому популістських, екстремістських та антисистемних політичних сил, загальної кризи традиційної партійної політики у Словаччині? Чи пояснюється це – неефективною комбінацією політичних інститутів, специфікою парламентсько-президентської моделі, недоліками системи політичної репрезентації та механізмів прямої демократії, чи це наслідок глобальних економічних процесів, перебудови ринків праці та нерівномірності соціально-економічного розвитку? Вважаю, що автору слід було б доопрацювати загальну каузальну модель пояснення переходу між зазначеними етапами еволюції моделі суспільно-політичного розвитку Словаччини.

По-друге, потребує більш чіткої артикуляції роль неформальних інститутів у посткомуністичній політиці взагалі, та у Словаччині, в особливості. Саме неформальні політичні відносини, патронаж, клієнтелізм,

корумповані відносини між політикою та бізнесом, вплив мафіозних кланів значною мірою можуть пояснити зигзаги політичного розвитку Словаччини на усіх його етапах. Автор періодично згадує вплив «неформальної інституціоналізації» на політичний процес у Словаччині, але цей фактор у поясненнях автора не виступає системним і вирішальним ані для пояснення «мечіаризму» та гібридного режиму 1994-1998 рр., ані для подальшого процесу «негативної» (1998-2004 рр.) та так і не завершеної «позитивної» консолідації демократії (після 2004 р.). На мою думку, саме вплив неформальних інститутів може пояснити як незавершеність «позитивної» демократичної консолідації, так і сучасну кризу традиційної корумпованої «партійної» політики у Словаччині. У цьому контексті слід було б привернути увагу на засадничі праці Г. Хелмке і С. Левіцкі, Г.-Й. Лаута про типології впливу неформальних інститутів на політичний процес (Helmke, Gretchen & Steven Levitsky, "Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda." *Perspectives on Politics*, 2004, 2(4), pp. 725-740; Lauth, Hans-Joachim, "Informal Institutions and Democracy," *Democratization*, 2000 7(4), pp. 21-50) та Генрі Гейла про патрональну політику у посткомуністичному світі (Hale, Henry. *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*. New York: Cambridge University Press, 2015). Формальні актори політичної системи Словаччини (уряд, прем'єр, президент, силові структури, партійні коаліції у парламенті, регіональна влада) поряд із формальними повноваженнями мають значний неформальний вплив на перебіг соціально-політичних та економічних процесів через партійні мережі, застосування «політичних машин», патронажно-клієнтарні відносини із корумпованим бізнесом, олігархами та мафією. Періодичні кризи та дисфункціональність словацької політичної системи, як і зростання «неліберальних» тенденцій у політичному процесі, можуть, на мою думку, бути поясненими саме через вирішальну роль неформальних інститутів та персистентність патримоніальних практик у політичному житті Словаччини, які не можуть бути повною мірою компенсовані формальними політико-інституційними механізмами ЄС.

По-третє, дисертаційній праці А.Ю. Ключковича, на мою думку, бракує порівняльного аналізу політичної траєкторії Словаччини із політичними траєкторіями сусідніх країн Вишеградської групи: Чехії, Польщі та Угорщини. Формування «неліберальних демократій» в Угорщині та Польщі, розчарування у традиційних механізмах політичного представництва, підйом популізму та антисистемної політики має відповідні «прототипні» тенденції і у Словаччині, та могли б багато чого пояснити у майбутніх тенденціях її розвитку. Автор у теоретико-методологічному другому розділі звертається до концепції «змагального авторитаризму» Л. Вей та С. Левіцкі (с. 85-86), але фактично не використовує її інструментарій та дослідницьку методологію в аналізі

«мечіаризму» та гібридного режиму 1994-1998 рр. у відповідному 4 розділі, згадуючи її лише у висновках до розділу (с. 259). Здається, що концепція «змагального авторитаризму» Л. Вея та С. Левіцкі могла б бути використана автором більш продуктивно у порівняльному контексті сучасного політичного розвитку «неліберальних демократій» Угорщині та Польщі, з одного боку, та Словаччини – з іншого.

Разом із цим, слід зазначити, що наведені зауваження не знижують новаторського внеску А.Ю. Ключковича у комплексне вивчення проблеми еволюції моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці. Це дослідження є ґрунтовною розробкою актуальної з теоретичного та практичного боку проблеми, виконаною з сучасних теоретико-концептуальних позицій на широкому емпіричному та фактологічному матеріалі. Отже, дисертація Ключковича Анатолія Юрійовича «Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці» відповідає вимогам п. 9, 11, 12 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України №567 від 24 липня 2013 року та усім кваліфікаційним вимогам щодо такого роду робіт, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси.

Офіційний опонент – завідувач кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор політичних наук, професор

О.А. Фісун

